

Ευρωκράτες, Τεχνοκράτες και Δημοκράτες:
Αντικρουόμενες Ιδεολογίες στην Ευρωπαϊκή Κοινωνία
της Πληροφορίας

Peter Golding

*...ο λαός έχει χάσει την εμπιστοσύνη της κυβέρνησης
Και θα μπορούσε να την ξανακερδίσει μόνο με διπλάσιες
προσπάθειες. Δεν θα ήταν πιο εύκολο
Σ' αυτήν την περίπτωση για την κυβέρνηση
Να διαλύσει το λαό
Και να εκλέξει έναν άλλο;*

B. Brecht

Οι ψηφοφόροι στη Γαλλία και στην Ολλανδία προκάλεσαν τεράστια ανησυχία και σύγχυση στους ηγέτες τους, όταν σε εθνικά δημοψηφίσματα που πραγματοποιήθηκαν το Μάιο του 2005, αρνήθηκαν να επικυρώσουν το προτεινόμενο αναθεωρημένο Ευρωπαϊκό Σύνταγμα. Οι παρεπόμενες πολιτικές κρίσεις έπεισαν πολλούς παρατηρητές ότι οι μάζες ήταν παραπληροφορημένες και ελλιπώς ενημερωμένες και ότι τα ιδανικά για μια διευρυμένη και περαιτέρω ενοποιημένη Ευρώπη καταρρίφθηκαν από τη λαϊκή άγνοια και αδιαφορία. Όπως είπε μέσα από τα σφιγμένα δόντια της η εκπρόσωπος της Ευρωπαϊκής Επιτροπής Françoise Le Bail: «Αποδεχόμαστε ότι είναι μια αρνητική ψήφος... Είναι σχεδόν βέβαιο ότι υπάρχει ένα έλλειμμα πληροφόρησης και θα πρέπει να γίνουν προσπάθειες να εξηγήσουμε σαφέστερα τα πράγματα στους πολίτες...» (*Guardian*, 31 Μαΐου 2005).

Η ελπίδα ότι οι Ευρωπαίοι πολίτες θα ακολουθούσαν τους σκαπανείς των ευρωπαϊκών επιδιώξεων συναντούσε διαδοχικά προσκόμματα, τα οποία ερμηνεύονταν με το «έλλειμμα πληροφόρησης». Σύντομα, αυτό έγινε μια επωδός με την οποία καταλογίζονται ανεπάρκεια, συντηρητισμός και αναστολές σε όσους δεν καταφέρνουν να σταθούν στο ύψος των εξωπραγματικών φιλοδοξιών και των προοδευτικών καινοτομιών τις οποίες εισηγούνται εκείνοι που παρεμποδίζονται. Η φράση «εάν αυτοί...» αποτελεί την αρχή πολλών απηυδισμένων συλλογισμών για την αποτυχία των ευρωπαϊκών πληθυσμών να αρθούν στο ύψος της προοπτικής για αλλαγή και εκσυγχρονισμό που μόνο η αδιάλλακτη ξεροκεφαλιά τους παρεμποδίζει.

Το κεφάλαιο αυτό εξετάζει τη μια διάσταση αυτής της δημόσιας αντιπαράθεσης. Πρόκειται για τη διάσταση που σχετίζεται με το ρόλο των νέων τεχνολογιών επικοινωνίας και των Μέσων, τόσο στη διαμόρφωση, όσο και στη ενίσχυση των νέων ευρωπαϊκών ταυτοτήτων και δράσης. Έμπνευση για το θέμα αποτέλεσαν – τουλάχιστον εν μέρει – οι συζητήσεις στο πλαίσιο των ευρωπαϊκών πρωτοβουλιών σχετικά με τις τεχνολογίες για την κοινωνία της πληροφορίας. Οι συζητήσεις αυτές πολύ συχνά παρουσίαζαν μια ιδιόμορφη διάζευξη. Από τη μια πλευρά βρισκόταν η τεχνοφιλική υπερβολή των συμβούλων σε θέματα τεχνολογιών της πληροφορίας και των οραματιστών της βιομηχανίας που υποστηρίζονται και χρηματοδοτούνται από τους «ευρωκράτες». Αυτοί οι τελευταίοι ανυπομονούν να κάνουν «τους άλλους» να καταλάβουν τα ακαταμάχητα και αδιαμφισβήτητα πλεονεκτήματα των «ηλεκτρονικών ο,τιδήποτε»*. Από την άλλη, βρισκόταν οι λιγότερο πεπεισμένοι για το αναπόφευκτο ή για τα πλεονεκτήματα όλων των εξελίξεων στον τομέα των τεχνολογιών για την κοινωνία της πληροφορίας.

Οι ερευνητές, που με πνιγμένη φωνή υπαινίσσονταν τα όρια και τους περιορισμούς που γνωρίζουν οι δράσεις των ανθρώπων, έμοιαζαν πολύ συχνά με τους ενοχλητικούς που χαλούν το πάρτι, εμμένοντας στα πεζά ζητήματα της ανισότητας, της ανεπάρκειας και της ελλιπούς προσβασης, καθώς και στις συχνά οφθαλμοφανείς αντιφάσεις και στη στενομαλιά των ένθερμων υποστηρικτών. Ακόμη χειρότερα, η μυωπία των

* «E-everything» στο πρωτότυπο (σ.τ.μ.).

θιασωτών αυτής της άποψης – όταν ενίοτε σηκώνουν τα μάτια απ' τα πληκτρολόγια τους – έχει ως αποτέλεσμα να περιορίζονται στη σύνθεση ακόμη πιο σκοτεινών αρκτικόμελων, τα οποία αναπόφευκτα προκαλούν αντιπαραγωγική τεχνοφοβία στους κοινωνικούς σχολιαστές. Η εχθρότητα αυτή δεν αποτελεί το στόχο των παρατηρήσεων που διατυπώνονται εδώ. Θαμμένο κάτω από βουνά φαντασιώσεων για την ηλεκτρονική δημοκρατία, την ηλεκτρονική εκπαίδευση, την ηλεκτρονική υγεία και τα συναφή, βρίσκεται ένα ανεξιχνίαστο σύνολο από δυνατότητες και από σχέσεις που ανοίγουν νέες προοπτικές. Όμως, όποτε προωθούνται τεχνολογικές λύσεις σε κοινωνικά προβλήματα, ο κοινωνικός αναλυτής αντιδρά με αμηχανία. Τα αντικρουόμενα και συχνά αντιφατικά είδη λόγου που χρησιμοποιούνται από τους ευρωκράτες και τους τεχνοκράτες αφενός, και αφετέρου από τους κοινωνικούς αναλυτές, αποτελούν το επίκεντρο αυτών των διερευνητικών παρατηρήσεων.

Το πρόβλημα: το έλλειμμα πληροφόρησης

Το γεγονός ότι οι Ευρωπαίοι πολίτες είναι εν πολλοίς ανενημέρωτοι για τους μηχανισμούς και τα όργανα του ευρωπαϊκού υπερεθνικού οργανισμού, ο οποίος βρίσκεται σε εμβρυϊκό στάδιο, είναι πασιφανές και γνωστό. Πριν από τα δημοψηφίσματα του 2005, το ένα τρίτο των Ευρωπαίων πολιτών είχαν πλήρη άγνοια για την ύπαρξη ευρωπαϊκού συντάγματος και πολλοί περισσότεροι από τους μισούς δήλωσαν σε έρευνα του Ευρωβαρόμετρου* ότι είχαν «περιορισμένη γνώση» για το περιεχόμενό του (Ευρωπαϊκή Επιτροπή, 2005). Μόλις λίγους μήνες μετά τις Ευρωεκλογές του Ιουνίου 2004, τα δύο τρίτα των ερωτηθέντων δεν γνώριζαν ότι είχαν πραγματοποιηθεί οι εκλογές. Δεν θα ήταν δύσκολο να καταγραφούν αναλυτικά τα στοιχεία που καταδεικνύουν την ευρύτατη άγνοια ή – ακόμη βασικότερο – την αδιαφορία για τα τεκταινόμενα και τις δομές της Ευρωπαϊκής Ένωσης ως πολιτικού και θεσμικού οικοδομήματος. Τα δημοψηφίσματα του 2005 αναλύθηκαν, βεβαίως, ως μια απερίφραστη και συνειδητή απόρριψη πολλών από εκείνα που φαινόταν ότι υπόσχεται ή κομίζει η Ένωση στον κόσμο. Δεν

* Για τη διευκρίνιση του συγκεκριμένου όρου βλέπετε υποσημείωση τ.μ. σ.τ.επιμ. στη σελ. XX.

προτείνω να αμφισβητήσουμε αυτήν την ανάλυση. Το ζήτημα είναι να διαγνώσουμε ένα πρόβλημα, όπως γίνεται αντιληπτό από τους υποστηρικτές του ευρωπαϊκού εγχειρήματος. Το πρόβλημα αυτό είναι η ανικανότητά τους να ενθουσιάσουν ή ακόμη και να ενημερώσουν μεγάλο μέρος του πληθυσμού της αναδυόμενης Ευρώπης.

Κάτι τέτοιο υπερβαίνει σαφέστατα τον τομέα της γνώσης και της ενημέρωσης. Ο κόσμος όχι μόνο αποτυγχάνει στα τεστ γενικών γνώσεων για την Ευρώπη και τα τεκταινόμενά της, αλλά είναι ταυτόχρονα αδρανής και απορριπτικός, καθώς οι πολίτες χαρακτηρίζονται από έλλειψη ενδιαφέροντος ή ενθουσιασμού για την Ένωση. Η στάση αυτή δεν είναι σε καμία περίπτωση ομοίμορφη και ενδεχομένως να περιορίζεται βαθμιαία, αλλά, εν προκειμένω, ενδιαφέρομαι για τον τρόπο με τον οποίο ένα πρόβλημα εκλαμβάνεται ως τεχνοκρατικά αντιμετωπίσιμο. Μία κύρια δυσκολία αποτελεί το ζήτημα της ταυτότητας. Σύμφυτη με την πρόκληση ενθουσιασμού ή ενδιαφέροντος για υπερεθνικές δράσεις ή σχέσεις είναι η ανάπτυξη μορφών ταυτότητας και συνείδησης, οι οποίες υπερβαίνουν το τοπικό και το εθνικό. Όπως επισήμανε ο Hall, «οι υπερεθνικές κοινότητες... δεν μπορούν απλώς να είναι πολιτικές, οικονομικές ή γεωγραφικές οντότητες. Εξαρτώνται, επίσης, και από τον τρόπο με τον οποίο αναπαριστώνται και διαπλάθονται στο φαντασιακό: υφίστανται εντός και όχι εκτός των αναπαραστάσεων και του φαντασιακού» (Hall, 2003). Το επιχείρημά του είναι ότι οι μύθοι που φτιάχνουν και έφτιαξαν την Ευρώπη, εξακολουθούν να αμφισβητούνται και, πράγματι, έχουν τις ρίζες τους σε μερικά πολύ συγκεκριμένα και – υπό το φως της διεύρυνσης – ολοένα πιο αμφισβητούμενα και φιλοσοφικώς μεροληπτικά θεμέλια.

Ο Outhwaite κατέδειξε κατά πόσο ο σχηματισμός και η προώθηση μιας ευρωπαϊκής ταυτότητας, με οποιαδήποτε έννοια, απαιτούν ανάλυση των διαφορετικών νοημάτων που έχει αυτή η επιδίωξη. Η μεταπήδηση σε ένα μοντέλο ταυτότητας, που θα αποτελεί τον πυρήνα της έννοιας «ευρωπαϊκή κουλτούρα», θέτει σε κίνηση ένα εγχείρημα που απαιτεί πολιτική βούληση και δράση, καθώς άλλα μοντέλα βασίζονται σε πιο χειροπιαστά δεδομένα: στην απουσία μιας κοινής γλώσσας και σε μεγάλο βαθμό σε εθνικά μέσα και συστήματα επικοινωνίας (Outhwaite, 2000). Με αυτό που ο Ifversen θεωρεί πανευρωπαϊκό μοντέλο ταυτότη-

τας – βασισμένος σε εκείνο της εθνικής ταυτότητας – η δράση μετακινείται στη σφαίρα του λόγου* (Ifversen, 2002). Αλλά μια τέτοια εξέλιξη του λόγου πρέπει να τροφοδοτείται,³ αφενός με υλικό και ουσία και αφετέρου με κίνητρο και δέσμευση. Ωστόσο, ούτε τα πρώτα ούτε τα τελευταία στοιχεία συνδέονται με την απογοήτευση από την ευρωκρατική επιδίωξη.

Δύο είναι οι κατηγορίες που εκτοξεύονται ενάντια στις πολλαπλές προσπάθειες να κατασκευαστεί αυτή η σύγκλιση διαφορετικών λόγων. Η μία είναι ότι το ίδιο το μίγμα των ιδεών και των μυθολογιών, που αναπτύσσονται, για να προωθηθεί αυτή η αίσθηση της κοινής καταγωγής και του κοινού μέλλοντος, είναι βασισμένο στο φύλο και στην εθνικότητα, ενώ εμπεριέχει ακόμη και ρατσισμό. Όπως επισημαίνουν οι Dunkerly κ.ά., η Ευρώπη «ως όρος υπήρξε αδιαχώριστος από τις πολιτικές εξελίξεις... Όταν αναφερόμαστε σε συγκεκριμένες κεντρικές πτυχές μιας ευρωπαϊκής ταυτότητας, όπως ο χριστιανισμός ή η ελληνορωμαϊκή κληρονομιά, αγνοούμε το γεγονός ότι αυτές οι πτυχές δεν αντικατοπτρίζουν τις εμπειρίες όλων των Ευρωπαίων» (Dunkerley κ.ά., 2002). Ο Cronin, εξετάζοντας μια ανάλογη προσπάθεια του Συμβουλίου της Ευρώπης, ισχυρίζεται ότι «παρήγαγε μια σειρά από πολιτικά κείμενα που στοχεύουν να ορίσουν την Ευρώπη μέσω μιας κοινής “ευρωπαϊκής κουλτούρας”». Υποστηρίζει ότι οι ιδέες της Ευρώπης, της κουλτούρας και του καταναλωτισμού που χρησιμοποιούνται στην έκθεση «...επανακαθορίζουν τους όρους με τους οποίους ανήκει κανείς στην Ευρώπη, καθώς και τους όρους των ευρωπαϊκών δικαιωμάτων [και εξετάζει] τις διασυνδέσεις φύλου και φυλής σε αυτούς τους ορισμούς και τη ρητορική χρήση της πολιτισμικής κληρονομιάς» (Cronin, 2002). Ως πολιτική οντότητα, η ιδέα της Ευρώπης είναι σχετικά πρόσφατη – σύμφωνα με τον Stråth – με την απαρχή της να τοποθετείται στη Σύνοδο Κορυφής της Κοπεγχάγης που πραγματοποιήθηκε το Δεκέμβριο του 1973. Αναλύσεται πολλή ενέργεια στην προσπάθεια να τυποποιηθούν τα εφήμερα και συχνά επιπόλαια – αλλά πιθανώς κινητήρια – στρατηγήματα, τα οποία συμβολίζουν όσο και κινητοποιούν μια αναδυόμενη ταυτότητα, ξεκινώντας από έναν «ύμνο» (βλ. Buch, 2003) και φτάνοντας

* Discourse (σ.τ.επιμ.).

μέχρι τις κοινές άδειες οδήγησης, τα διαβατήρια ή τη σημαία. Αυτά, εξάλλου, είναι «δραστικές διεργασίες παραγωγής νοήματος» (Stráth, 2002). Και αυτός εντοπίζει «υποκείμενα φυλετικού και πολιτισμικού σωβινισμού» στις επαναλαμβανόμενες νύξεις για μια κοινή κληρονομιά του διαφωτισμού, της επιστήμης, της λογικής, της δημοκρατίας (Stráth, 2002: 388, βλ. επίσης Bondebjerg και Golding, 2004).

Μια δεύτερη κατηγορία αναφέρεται στο γεγονός ότι τέτοιες προσπάθειες παραμένουν ριζωμένες στο μοντέλο – αν όχι και στην ίδια την ουσία – της εθνικής μάλλον, παρά της υπερεθνικής ταυτότητας. Η ανάπτυξη ανταγωνιστικών εορταστικών ιεροτελεστιών, από το διαγωνισμό τραγουδιού της Eurovision μέχρι το Κύπελλο Πρωταθλητριών Ευρώπης, αποτελεί την απόδειξη – σύμφωνα με τους αισιόδοξους – για την ολοένα αυξανόμενη συμμετοχή του κόσμου σε πανευρωπαϊκές δράσεις και πολιτιστικά φαινόμενα. Ωστόσο, αν το σκεφτούμε έστω και για μια στιγμή, γίνεται φανερός ο βαθμός στον οποίο τέτοιες εκδηλώσεις είναι βαθιά ριζωμένες στην εξύμνηση μάλλον του εθνικού, παρά του υπερεθνικού πάθους. Τι είναι αυτό που προκαλεί εντονότερες συναισθηματικές αντιδράσεις; Το εν πολλοίς άγνωστο «ευρωπαϊκό τραγούδι» που συνέθεσε ο Tony Britten (επισήμως ο «Ύμνος του Κυπέλλου Πρωταθλητριών UEFA») και το οποίο ακούγεται πριν από τους αγώνες του ευρωπαϊκού κυπέλλου ή η υποστήριξη των ομάδων που εκδηλώνεται με φρενήρη κύματα από τις κερκίδες – παρά το γεγονός ότι πρόκειται για «τοπικές» ομάδες τις οποίες απαρτίζουν όλο και πιο συχνά πολυεθνικά μπουλούκια μισθοφόρων αθλητών; Σε μια αισιόδοξη ανάγνωση αυτού που απλώς είναι μια αντιφατική και μπερδεμένη εικόνα, ο Martin υποστηρίζει ότι «το ποδόσφαιρο μπορεί να φέρνει κοντά τους Ευρωπαίους... περισσότερο από οποιοσδήποτε πρωτοβουλίες της ΕΕ που έχουν στόχο να εμπνεύσουν την αίσθηση ότι ανήκουμε στην Ευρώπη» (Martin, 2005). Σε τελική ανάλυση, θα ήταν πιο γενναίο να προτείνουμε να ανιχνευτεί αυτή η εμβρυϊκή υπερεθνικιστική ταύτιση με εμπειρική έρευνα στις κερκίδες μιας κοινής αγωνιστικής συνάντησης της UEFA.

Ο θεμελιώδης «κοινότοπος εθνικισμός» (Billig, 1995) της καθημερινότητας των περισσότερων Ευρωπαίων, αναδύεται σε όλο του το μεγαλείο σε άλλες έρευνες του Ευρωβαρόμετρου που εξετάζουν τη θετικότερη ανταπόκριση των ανθρώπων στην Ευρωπαϊκή Ένωση. Για

παράδειγμα, απαντώντας σε ερωτήσεις για την πρόοδο και την ανάπτυξη της Ένωσης το 2004, οι ερωτηθέντες απάντησαν θετικά, διότι η χώρα τους απέκτησε έναν πιο ενεργό ρόλο στην Ένωση, ενώ άλλες θετικές απαντήσεις περιλάμβαναν αιτιολογήσεις, όπως: «[η χώρα μου] θα αποκτήσει μεγαλύτερη επιρροή στην Ευρωπαϊκή Ένωση στο μέλλον» (49%). Αντίστοιχες απαντήσεις δόθηκαν σε ερωτήσεις σχετικές με τα οφέλη που προκύπτουν από την Ευρωπαϊκή Ένωση: η χώρα τους ήταν πιο σταθερή πολιτικά (42%, αύξηση 5% από την προηγούμενη έρευνα) ή οικονομικά (44%, αύξηση 5%) (EC, 2005). Με άλλα λόγια, ο ενθουσιασμός για την ανάπτυξη της Ένωσης προσλαμβάνεται ρητά μέσα από το πρίσμα της εθνικής προόδου και του εθνικού πλεονεκτήματος. Επιπλέον, στη δεκαετία 1994-2004, αυξήθηκε από 33% σε 41% το ποσοστό των ερωτηθέντων που απάντησαν με όρους της δικής τους εθνικότητας στην επαναλαμβανόμενη ερώτηση του Ευρωβαρόμετρου: «στο εγγύς μέλλον βλέπετε τον εαυτό σας ως...». Αντίθετα, μειώθηκε από 7% σε 4% το ήδη ελάχιστο ποσοστό εκείνων που απάντησαν «Ευρωπαίος» (Ευρωβαρόμετρο, αρ. 42 έως 62). Αυτό που αποκαλύπτεται με σαφήνεια είναι τα στοιχεία που συνθέτουν τα «φαντασιακά» της Ευρωπαϊκής Ένωσης και τα οποία θέτουν το ερώτημα τίνος το φαντασιακό θα θριαμβεύσει και γιατί (βλ. Cram, 2001).

* * *

Τίποτα από τα παραπάνω δεν καταδεικνύει ως αδιόρθωτα αβάσιμους τους ισχυρισμούς ότι η ευρωπαϊκή συνείδηση εξελίσσεται. Από τη μια πλευρά, τέτοιου είδους συνείδηση θα μπορούσε να εκφραστεί σε εθνικό επίπεδο, στο πλαίσιο παράλληλων λόγων. Όπως σημειώνω παρακάτω, αυτό έχει μετεξελιχθεί σε μία από τις μεταβλητές για την αναζήτηση μιας ευρωπαϊκής δημόσιας σφαίρας: η ευρωπαϊκή συνείδηση ως «εθνικισμοί», τοποθετημένοι στη σειρά. Με αυτήν την έννοια, άλλωστε, ο Habermas γράφει ότι «η αλληλεγγύη μεταξύ των πολιτών έχει τις ρίζες της σε μια ιδιαίτερη κάθε φορά συλλογική ταυτότητα» (Habermas, 2001). Με άλλα λόγια, ενώ η πολιτική αλληλεγγύη είναι πιθανότερο να εντοπίζεται και να εκφράζεται σε τοπικό επίπεδο, ωστόσο, μπορεί να έχει τις δυνατότητες να εξελιχθεί σε υπερεθνική αλλη-

λεγγύη και συνείδηση. Μια τέτοια εξέλιξη θα μπορούσε να καλλιεργηθεί από πολιτική βούληση και πολιτικά οράματα. Εναλλακτικά, είναι πιθανό να διακρίνει κανείς στις πιο έκδηλες εκφάνσεις της εθνικιστικής ιδεολογίας τα στοιχεία ενός συνόλου οικουμενικών συμβόλων, των οποίων η ομοιότητα και ο παραλληλισμός περιγράφουν την προοπτική – αν όχι και την πραγματικότητα – ενός υπερεθνικού φαντασιακού. Όπως επισημαίνει η Soysal στη μελέτη της για τα σχολικά εγχειρίδια, δεν χρειάζεται η ευρωπαϊκή ταυτότητα ούτε να διαστρεβλώνεται ούτε να καταπιέζεται από τη σύγκρουση ανάμεσα στην εθνική και σε μια αναδυόμενη υπερεθνική ταυτότητα, αλλά μπορεί να αποδειχτεί ότι θεμελιώνεται στην κοινή προσήλωση στις αφηρημένες αξίες της δημοκρατίας, του ορθολογισμού, της προόδου, της ισότητας και των συναφών. Έτσι – υποστηρίζει η ίδια – η ανάλυση των σχολικών εγχειριδίων καταδεικνύει ότι, ενώ οι Βίκιנגς μετατρέπονται στο πρότυπο του πολεμιστή και του θαλασσοπόρου, ήρωες – όπως η Ιωάννα της Λορένης ή ο Φραγκίσκος – τιμώνται όχι ως εθνικές μορφές, αλλά ως κοινές ενσαρκώσεις αφηρημένων αξιών. Συνεπώς, η ταυτότητα που προκύπτει βασίζεται σε αφηρημένες οικουμενικές αρχές (Soysal, 2002). Η δυσκολία εδώ είναι ότι τέτοιες οικουμενικές αξίες μπορεί να εκφράζονται – και συχνά εκφράζονται – εντός πολιτισμικά συγκεκριμένων (συνήθως χριστιανικών και δυτικών) πλαισίων, των οποίων η ουσία προέρχεται ακριβώς από την ικανότητά τους να αντιπαρατίθενται στις διαφορετικές – και κατώτερες – αξίες των «άλλων». Εάν οι αξίες αυτές είναι πράγματι τόσο οικουμενικές, ώστε να εξασθενίζει ή να εμποδίζεται η συγκρότησή τους σε θεμέλιο οποιουδήποτε είδους ταυτότητας, αυτό αποτελεί ένα επιπλέον πρόβλημα.

Αφήνοντας κατά μέρος τα διανοητικά προβλήματα που τίθενται από τα ζητήματα αυτά, το ερώτημα που τίθεται εδώ είναι τι προκαλούν αυτές οι αδυναμίες κατασκευής ταυτότητας σε εκείνους που επιζητούν τη διευθέτησή τους. Η απάντηση στο ερώτημα αυτό είναι στην ουσία τεχνοκρατική, επειδή προτείνει ότι η ενισχυμένη συμμετοχή του ευρωπαϊκού πληθυσμού στην αναδυόμενη υπερεθνική ψηφιακή κοινωνία, θα ξεπεράσει αυτού του είδους την ανασταλτική λογική. Σε αυτό το πλαίσιο, η αναζήτηση μιας ευρωπαϊκής δημόσιας σφαίρας είναι αποφασιστικής σημασίας.